

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ЖІНОЦТВА УКРАЇНИ: ІСТОРІОГРАФІЧНІ РОЗВІДКИ І ДАЛЕКОСЯЖНІ ВИСНОВКИ

Сучасний етап розвитку людства характеризується декількома суперечливими і неоднозначними процесами: глобалізацією, хаотизацією, фрагментацією, — що ускладнює шлях кожної держави. Найбільш розвинені рухаються в бік інформаційного або постіндустріального суспільства, яке інколи називають «суспільством знань». Це суспільство базується насамперед на науково-технологічних досягненнях і здатності широких верст населення користуватися ними. Через десять-п'ятнадцять років головним буде «соціальний» або «людський капітал». І якщо чоловічий — вже майже вичерпаний, цього не можна сказати про жіночий. Особливо це стосується задіяності у науковій сфері. На межі тисячоліть жінки України, як і багато інших країн, на рівній з чоловіками правовій основі мають вільний доступ до вищої освіти та занять наукою. Проте, якщо звернутися до історії, така ситуація у науково-освітній царині була далеко не завжди.

Розвиток феміністичного руху, зростання чисельності жінок-вчених, привернули увагу до проблеми місця і ролі жінок в суспільстві в цілому і в науці зокрема. Протягом 1980–1990-х років на Заході вивчення цієї проблеми перетворилося на самостійну галузь наукових студій, дослідження в якій водночас стали і складовою частиною загального руху за рівноправність жінок, адже переважну більшість вчених, які розробляють цю тему, складають жінки. Наприкінці останнього десятиріччя минулого століття до них приєдналися і українські сили. Мета пропонованої статті — з'ясувати стан розробки винесеної у заголовок проблеми у публікаціях, що вийшли друком в Україні як до одержання нею незалежності, так і після того. Аналіз наявної літератури показує, що їх тематика зосереджується навколо трьох головних напрямків. Перший — входження

жіноцтва у наукову діяльність. Другий — видатні імена жінок-вчених України. Третій — проблеми жіноцтва у науковій сфері сучасної України.

Зрозуміло, що про участь жіноцтва у науковій діяльності не могло б навіть мови йти без одержання освіти, зокрема — доступу до її вищого рівня. Така можливість з'явилася наприкінці XIX — на початку XX ст., коли жінки отримали змогу вчитися у вищих навчальних закладах. Слід зазначити, що тема жіночої освіти є надзвичайно популярною серед дослідниць (чоловіків, які б писали про жіночу освіту, виявлено не було). У загальному масиві публікацій, присвячених жіночій історії в Україні, ця тема стоїть на першому місці за кількісними показниками, що наразі унеможливує повномасштабне посилення у даній статті. Зазначимо лише, що О. Аніщенко, В. Вірченко, В. Добровольська, Л. Єршова, К. Кобченко, І. Малинко, О. Мельник, Л. Применко, Т. Сухенко, Т. Тронько, Т. Шушара та інші захистили кандидатські дисертації, результати яких були оприлюднені у вигляді численних статей і навіть монографій¹. Серед вірогідних пояснень такої масовості — на першому місці, звичайно, стоїть важливість жіночої освіти як такої. Але на другому — третьому — бажання жінок найшвидше захистити дисертації, обираючи не найскладніший шлях. Адже можна подивитися, як схожу тему розробляли попередниці і скоректувати поправки на період та регіон.

Деяко інша картина складається при історіографічному огляді проблем місця і ролі жінок України в науці. Хоча кількісно наявне коло праць менше, ніж попередня група, проте в ньому більше різноманітності, представленої в різних пропорціях. Зокрема не так багато написано про входження жінок до наукових сфер. Однією з перших публікацій була доповідь на конференції наукового співробітника Центру досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки національної академії наук С. Рудої «Участь жінок у роботі наукових товариств України»². У ній називаються імена перших жінок, які стали дійсними членами наукових товариств в Україні, брали участь у наукових дослідженнях, лекційній та просвітницькій роботі. Проте на трьох сторінках міститься надто мало матеріалу, який носить суто інформаційний характер. Детальнішого продовжен-

ня нами знайдено не було, що наводить на сумні висновки відносно уваги поважної установи, а також самої авторки до висвітлення історії участі жінок в українській науці. Хоча, з іншого боку, внесок жіноцтва у науку протягом століть не можна назвати значним: жіночі дарування в інших сферах суспільного життя виявлялися набагато ширше, ніж у науковій творчості.

Добре відомо, що після революцій 1917 року більшовики відразу проголосили рівноправність чоловіків і жінок. Серед іншого — і в здобутті освіти всіх рівнів і можливості займатися наукою. Не можна не визнати, що невдовзі швидкими темпами була не тільки ліквідована неписьменність, але й зросла чисельність студенток у вищих навчальних закладах, побільшало серед жінок фахівців, які працювали у різних галузях, зокрема, в науковій. З точки зору історіографії, можна помітити декілька суттєвих моментів. Насамперед, праці, присвячені зазначеній темі, практично відсутні. Здебільшого наводилися цифри у тих книгах і статтях загального плану, які доводили успіхи радянської влади у розв'язанні «жіночого питання». Жорсткий ідеологічний пресинг унеможлилював справжній науковий підхід у вивченні будь-якого суспільствознавчого питання. Книги і статті, що виходили в ті часи, мали суто пропагандистський характер, а статистика, яка в них наводилася, навряд чи може вважатися за правдиву.

Єдина публікація, спеціально присвячена обраній нами темі, вийшла у 1969 р. у товаристві «Знання» Української РСР. Доктор економічних наук Г. М. Добров і А. С. Теплякова (без наукових ступенів та звань) підготували брошуру під назвою «Горді, розумні, прекрасні (Науковий подвиг радянських жінок)»³. Ця публікація є дуже типовою для радянських часів за змістом і формою. Окрім того вона написана більше у публіцистичному ключі, а не науковому плані. Це пояснюється тим, що брошури товариства «Знання» видавалися на допомогу лекторам, які повинні були виступати у «трудовах колективах» і вести пропагандистську роботу з «комуністичного виховання». Дуже часто в ролі лекторів виступали жінки з вищою освітою, яким окрім роботи в установі або на підприємстві, хатньої праці і догляду за дітьми та іншими членами родини в умовах суцільного дефіциту належало вести «активну громадську роботу». Їм ніколи було

складати лекційні конспекти і думати про те, як би виступити цікавіше, аби аудиторія не заснула. Тому згадана брошура відповідно побудована: сповнена елементів «розважального» характеру: від поетичного образу дівчини, якій «відкриті всі дороги» до постійного нагнітання негативів про гноблення жінок у капіталістичних країнах.

Додержуючись історичної правди, не можна не визнати: багато жінок за часів радянської влади спромоглися докорінно змінити свої життєві перспективи і здійснити успішну соціальну самореалізацію. Серед них — чимало успішних дослідниць, які були визнані окрім усього іншого присудженням наукових ступенів та звань. В західних країнах шлях жінок до юридичної рівноправності був довшим, ніж в Радянському Союзі. Наприклад, жінки Великої Британії до 1957 р. боролися за ліквідацію статевих обмежень при вступі до Оксфордського університету, а в США у той же період в оголошеннях про те, що потрібен науковий співробітник, вказувалося: «жінкам не звертатися».⁴ Через два роки після жовтневої революції В.Ленін говорив, що за той час «Радянська влада в одній з найвідсталіших країн Європи зробила для визволення жінки, для рівності її із «сильною» статтю стільки, скільки за 130 років не зробили всі разом передові, освічені, «демократичні» республіки всього світу»⁵. Частково це було так, але в радянській історіографії ніколи не говорилося про «зворотний бік медалі».

Радянські автори використовували витончений прийом подання статистичних даних. Вони наводили зростання чисельності жінок-наукових кадрів у сотнях процентів, збільшення їх чисельності до сотень тисяч, проте ніколи не наводили відповідних даних про чоловіків. Правда полягала у тому, що спочатку чоловіки в науковій сфері переважали кількісно, а потім якісно, тобто в плані наукових звань і керівних посад. З часом відбулося кількісне збільшення жіночих наукових кадрів, проте серед фахівців вищої категорії — кандидатів, докторів, професорів, не кажучи про керівний склад — від завідувачів відділів до президентів Академій наук — жінок було набагато менше, можна сказати, одиниці. Здебільшого вони займалися допоміжними роботами, готуючи матеріали для узагальнень

наукових колективів, очолюваних чоловіками, яким діставалися і честь, і слава, і більше фінансування.

За радянських часів не прийнято було говорити про потрібне навантаження жінки, якій треба було бути старанною працівницею на виробництві чи установі, турботливою матір'ю і дружиною, а також активним громадським діячем (та ж лекційна робота по лінії товариства «Знання», «добровільна» праця у підшефному колгоспі, чергування ввечері на вулицях в якості «народних дружинниць» тощо). Про те, як це поєднується в реальному житті, не писали аж до часів горбачовської перебудови. Лише тоді з'явилися поодинокі публікації, в яких пролунали «несподівані» висновки. Такою, наприклад була стаття «Вплив професійної діяльності жінки-вченого на її сімейний статус», яка з'явилася у збірці «Демографічні дослідження» у 1986 р.⁶ Її автор — Н. А. Фойгт розглядає питання залежності між професійною діяльністю жінки-вченої з її сімейним станом в плані виявлення особливостей суміщення нею успішного наукового пошуку і створення гармонійної сім'ї. Наукове сумління не дозволило покривити проти реальності, як це часто мало місце у дифірамах радянському ладу доперебудовних часів. На основі наведених статистичних даних з питання «захист дисертації — розлучення» наприкінці статті показується, що наукова робота жінки часто призводить саме до цього. При чому, як виявилось, на стадії підготовки і захисту кандидатської дисертації, розлучення виявилось стимулом до прискорення роботи, сімейний стан жінки подовжував період між захистом кандидатської і докторської дисертації. Сама ж докторська часто спричиняла розлучення. Насамкінець Н.А.Фойгт пише: «Підводячи підсумок, можна припустити, що наукова діяльність, будучи, по суті, рафінованою творчістю, акумулює значні інтелектуальні і фізичні ресурси жінки-вченого, що, в свою чергу, сприяє незбалансованості її професійної діяльності з традиційними жіночими «ролями»⁷.

Після краху СРСР розвалилося чимало стереотипів, які панували у суспільствознавчих працях. Починаючи з 90-х років минулого століття вітчизняні дослідники поступово стали приймати новачі світової історичної науки і віддзеркалювати їх

у власних розвідках. Насамперед, це виявилось у зацікавленості гендерною проблематикою, жіночими студіями, новими підходами у біографістиці.

Протягом остатнього десятиріччя в Україні вийшло чимало досліджень гуманітаріїв різного фаху з гендерних питань, про що можна було б підготувати окрему статтю і навіть дисертацію. Але звернемо увагу на показову публікацію Людмили Лобанової «Теоретичні засади гендерного аналізу сфери науково-технічної діяльності»⁸ в журналі «Наука і наукознавство». В ній аналізується поняття «гендер» як таке, показуються передумови його виникнення і зростання популярності, основні напрямки гендерних досліджень, зокрема в галузі науки. Авторка наголошує: «У зв'язку з тим, що гендерні дослідження вивчають відносини влади і намагаються дешифрувати політико-культурні метафори, які виявляють тиск чоловічого менталітету, процес розвитку цих досліджень виявився «болючою точкою» у сучасному суспільствознавстві. Формування гендерного підходу в соціальному та гуманітарному знанні — це становлення принципово нової теорії, визнання якої потребує зміни ціннісних орієнтацій людини, перегляду багатьох звичних уявлень та «істин», що виявляється для багатьох дуже хворобливим процесом».⁹

Протягом тривалого часу у значної частини представників суспільствознавства домінував вузький біологізм і «науково обґрунтовані забобони» у розгляді складних питань стосовно відмінностей статей. Так відомий французький філософ і політичний діяч П.-Ж.Прудон у своїй багатотомній праці «Про справедливість у Революції і Церкві» (1858 р.) дав арифметичну формулу статевої нерівності: співвідношення фізичних, розумових, моральних здібностей жінки і чоловіка, за його думкою, складало: 2-2-2 і 3-3-3, тобто 8 до 27¹⁰. Подібний підхід зумовлювався тою обставиною, що протягом тисячоліть у більшості культур народів світу «чоловіче» ототожнюється з духом, логосом, культурою, активністю, силою, раціональністю, світлом, наповненістю, формою і т. ін.. «Жіноче» — з матерією, хаосом, природою, пасивністю, слабкістю, емоційністю, тьмою, порожнечою, безформністю. Одним з наслідків стала поширеність недовіри «чоловічої» науки до потенціалу жінок.

Для пояснення такої недовіри в якості одного з аргументів береться менший внесок жіноцтва у розвиток науки. У своїй статті Л.Лобанова пише про «чотири основні напрямки, представники кожного з яких по-своєму визначають причини відносно скромної ролі жінок у виробництві наукових знань»¹¹. До першого напрямку відносяться роботи, які аналізують внесок жінок у розвиток науки, їхні автори намагаються довести, що наукові досягнення жінок явно применшені, а імена багатьох з них незаслужовано забуті істориками науки. Другий напрям доповнює перший, розглядаючи історію участі жінок у наукових інституціях та їх статус як професійних вчених. Третій — охоплює праці, пов'язані із вивченням біологічних та психологічних особливостей жінок, які займаються наукою. Четвертий включає праці, присвячені аналізу самої природи науки, викривленням у нормах і методах наукових досліджень, що зробили неминучим результатом практичну недостатню участь жінок у становленні сучасної науки. Звернемо увагу на те, що авторка пише: «Огляд опублікованих наукових робіт з проблем участі жінок у наукових дослідженнях свідчать про наявність...». Тобто можна подумати, що вона самостійно проаналізувала зазначені праці. Насправді ж без посилання майже дослівно було використано матеріал із вступної частини реферативної збірки, виданої у 1989 р. московським Інститутом наукової інформації із суспільних наук¹², а сам аналіз був виконаний Т. В. Виноградовою на підставі дійсно широкого кола іноземних публікацій, посилання на які наведені у збірнику. Її ґрунтовна аргументація дає підставу погодитися з висновком відносно чотирьох напрямків. В цілому слід зазначити, що дослідники висувують чимало пояснень — історичних, соціальних, психологічних та біологічних — недостатньої участі жінок у наукових дослідженнях. Основним фактором складності є те, що треба поєднувати сім'ю, материнство та наукову діяльність.

Другим великим напрямком у дослідженні питання участі жінок України у науковій діяльності є біографістика. Наявні праці, присвячені видатним українським жінкам-вченим, різняться як за обсягом, так і характером. На першому місці за кількістю стоять невеликі статті, які найчастіше носять суто інформаційний

характер. Насамперед вони приміщені у різноманітних виданнях енциклопедично-довідкового характеру. Прикладом можуть бути «Жінки України: Біографічний енциклопедичний словник»¹³ або «Жінки — вчені Києва»¹⁴. Якісно інший підхід здійснено при виданні «Українки в історії», в якому міститься великий розділ «Видатні українки-вчені Новітньої доби (XIX–XX ст.)»¹⁵. В ньому матеріал подається не тільки в інформаційному плані, а з елементами такого аналізу, який відображає обізнаність з новими підходами, поширеними у світовій історіографії.

Українську історіографію, особливо жіночих студій, відрізняє певна «поетичність». Прикладом може бути досить велика за обсягом праця Олеся Козулі «Жінки в історії України»¹⁶. Автор веде розповідь про видатних жінок від княгині Ольги до сучасної дослідниці історії та письменниці Раїси Іванченко. Окрема глава присвячена жінці, яка зробила неоціненний внесок у розвиток української історії, білорусці за походженням Олені Апанович¹⁷. Це видання не можна вважати по-справжньому науковим, воно радше науково-популярне або навіть художнє. І тому зрозумілим є бажання автора достукатися до серця читача, що йому вдалося. Слід визнати потрібність подібних книг для популяризації історичної науки серед широкого загалу, для виховання історією. Цій же меті присвячені статті у періодичних виданнях, які найчастіше друкуються під 8 березня. Разом із тим в них часто «надмірна поетизація» викликає у читача не замилювання, а роздратування.

Окремо необхідно сказати про велику роботу, яку провела і продовжує вести дослідниця з Дніпропетровська Людмила Шумрикова-Карагодіна. Вийшло друком два видання її монографії «Видатні жінки України і їхній внесок у розвиток національної і світової науки (друга половина XIX — середина XX ст.)»¹⁸. В книзі йдеться про відомих жінок України, які уславилися своїми науковими і педагогічними досягненнями в галузях гуманітарних та природничих наук. Треба віддати належне авторці за цю роботу, оскільки навіть фаховим історикам відомо не так багато про жінок-вчених нашої країни, не кажучи про нефаківців, які навряд чи зможуть назвати хоча б одне ім'я жінки-вченої, окрім Марії Складовської-Кюрі або Софії Ковалевської.

Л. Шумрикова-Карагодина про свою монографію пише: «Раніше у радянській історіографії з'являлися праці про творчість вчених, але їх особисте життя, особисті мотиви залишалися поза увагою авторів цих праць — вони ніби не відігравали особливої ролі у творчості відомих вчених. Насправді ж творча робота — це частина життя людини, і вона не завжди збігається з її характером, із суттю особистості, не завжди адекватна її внутрішньому світові, індивідуальним мотивам діяльності. Ми ж намагалися з'єднати, говорячи про жінок-вчених, дві частини людського буття: особисте життя і творчість. Якщо дозволяли матеріали, розповідали не лише про наукову, педагогічну, громадську й інші сторони життя жінок, а й про те, якими вони були в сім'ї: жінками, матерями, дружинами...»¹⁹. Ці ж самі слова можна знайти у її статті «Маловідомі сторінки історії України: Історіографія дослідження життя та творчості видатних жінок-вчених (кінець XIX — початок XX ст.)»²⁰. Подив викликає те, що під такою назвою мав би йти історіографічний аналіз здобутків всіх або, принаймні, більшості українських науковців, які видрукували свої праці з означеної теми. Проте стаття є повідомленням (анотацією або рекламою) тільки про одну працю — монографію самої Л.Шумрикової-Карагодіної. Разом із тим відзначимо, що дослідниця не зупиняється в своїх жіночих студіях. У 2003 р. видана її наступна робота «Талановиті співвітчизниці: Історико-біографічні нариси»²¹. В ній йдеться про сучасних жительок Дніпропетровська, які відзначилися у різних сферах діяльності, у тому числі і в науковій. Але залишається без належного глибокого і всебічного дослідження роль і місце жінок України у розвитку наук від середини XX ст. до сьогодення.

Можливо, закономірним є те, що історики більше пишуть про істориків, ніж, наприклад, про представниць природничих наук. Серед жінок, які присвятили своє життя вивченню історії України, найбільше увагу біографів та історіографів привернули Олександра Єфименко, Олена Апанович, Наталія Полонська-Василенко, а останнім часом — Катерина Грушевська.

В ряду великих праць, присвячених жінкам — історикам України, першою за часом виходу монографією є дослідження

Полікарпа Маркова про Олександру Єфименко²². Вона була першою жінкою Росії, яка одержала звання доктора історії. Її робота проходила у другій половині XIX — на початку XX ст. і в Україні, і в Росії, де визнали її таланти й досягнення. Монографія складається з трьох основних частин: короткий біографічний нарис життя та діяльності; суспільно-політичні погляди; найголовніші питання історії України в оцінці О. Я. Єфименко. Назва праця є цікавою з того боку, що дає можливість дати історіографічну оцінку самому історіографу, побачити як він мав визначати «правильне» і «неправильне» у науковій спадщині своєї попередниці, виходячи з принципу «партійності науки». Загальний висновок П. Г. Маркова зводиться приблизно до такої констатації: незважаючи на помилковість цілого ряду її висновків, О. Я. Єфименко в цілому стояла на демократичних позиціях. Хоча менша за обсягом, проте вже вільна від обов'язково партійно-вивірених оцінок, — стаття Ольги Ковалевської, приміщена у щорічному збірнику з історіографії Інституту історії Національної Академії Наук України²³.

В сфері історичних наук так само, як і чоловіки, жінки-дослідниці мали працювати у жорстко визначених партійною лінією межах. Якщо вони порушували «кордони», на них чекало винищення — фізичне або моральне, не зважаючи на таланти і заслуги, часом визнані лише з плином часу. Так, зокрема, сталося із О. М. Апанович — видатною діячкою української історичної науки. Її перу належить велика кількість необхідних, ґрунтовних, цікавих праць, впорядкованому переліку яких навіть присвячено бібліографічний покажчик²⁴. Декілька публікацій висвітлюють науковий внесок та громадянський подвиг Олени Михайлівни²⁵. В статті М. Дмитрієнко детально викладено шлях професійного становлення і еволюцію дослідницьких інтересів О. Апанович, показано, як непросто було писати про українську історію за радянських часів, що майже призвело до «заборони на професію» для видатної вченої. З статті можна скласти детальну картину результатів дослідницької роботи, яка відобразилася у численних виданих працях ювілярки. Тобто дана розвідка є класичною публікацією «на віншування» видатної особи. Але не

особистості. Про її характер і обставини його формування можна лише робити самостійні висновки, яких не робить М. Дмитрієнко. Хоча, ймовірно, такої мети і не ставилося в урочистій статті офіційного характеру.

Можна також припустити, що наприкінці 90-х років минулого століття до вітчизняних істориків ще не дійшли актуальні тенденції світової історіографії, а саме — «нової біографічної історії». Мова йде не просто про відтворення перипетій індивідуальної долі, а про історичне дослідження безперервного руху особи своїм життєвим шляхом та про її численні взаємодії у соціально-інтелектуальному просторі, що постійно змінюється. На разі можна згадати визначення об'єкта і предмета біографії, яке дав на початку 1980-х рр. російський дослідник Е.Ю.Соловйов: «Безпосереднім об'єктом біографії є життя людини від моменту народження до моменту смерті. Однак предметом, на який спрямоване основне дослідницьке зусилля біографа, кожного разу виявляється соціальна і культурна ситуація. Тільки по відношенню до останньої життя, що замальовується, набуває значення історії, особливої змістовно-часової цілісності, до якої можна застосувати поняття унікальності, подійності, розвитку, самоздійснення»²⁷.

Для частини і нинішніх істориків, які працюють в Україні, притаманне, так би мовити «випадіння із сучасності» — незнання або ігнорування того, що відбувається у світовій історичній науці. Навряд чи це можна назвати самотністю. На разі йдеться про те, що у дисертаціях, присвячених тій чи іншій видатній особі, жодного разу не зустрілося навіть посилання на типологію біографічного жанру, розроблену Дональдом Уокером, не те, що її втілення в самому дослідженні. До названої типології входять: 1) біографія особистості (відомості про час і місце народження, освіту, родинні коріння і впливи, риси характеру та особисте життя особи); 2) професійна біографія; 3) бібліографічна біографія (аналіз надрукованих праць, історія їх створення, резонанс); 4) ситуативна біографія або біографія середовища (події та умови соціально-економічного та політичного життя епохи та суспільства, в яких жила і працювала людина²⁸.

Якщо перші три позиції в працях вітчизняних дослідників присутні, так четверта майже повністю ігнорується, наче всі і так знають і розуміють, що до чого. Наголосимо: якщо історик пише біографію, то вона має бути *історичною*. Такою вона може бути тільки тоді, коли занурена в історичний контекст, причому взятий у всіх його аспектах. Звичайно, це набагато складніше, ніж переказ фактів біографії і перерахування виданих праць. Тут потрібний аналіз соціокультурного середовища і його змін, які не можуть не впливати на особистість. Історик треба здійснювати ширший підхід, беручи до уваги можливості, які надаються іншими гуманітарними науками, такими, як соціологія, психологія, культурологія, філософія та ін. Можна сподіватися, що серйозна дослідниця може впоратися із таким підходом, адже жінкам краще вдається скласти мозаїку з різних елементів, бо вони ліпше за чоловіків можуть уважно розгледіти найменші деталі і нюанси, побачити картину більш різнобарвну, в якій немає дрібниць.

Окремий аспект теми, що розглядається, представлений дисертацією Надії Швайби «Н. Д. Полонська-Василенко — дослідник історії Південної України»²⁹. Робота присвячена вивченню наукової діяльності (не історичної біографії) жінки — історика, учасниці історіографічного процесу, роль якої в якості «творця історіографічного дискурсу вітчизняної історії» важко переоцінити. Достатньо сказати, що відразу після 1991 р. її праці були ледь не єдиним джерелом вивчення історії України «по-новому», поки не з'явився перекладений з англійської підручник Ореста Субтельного, а потім вже праці вітчизняних науковців. Робота ж Н. Швайби є комплексним історіографічним аналізом спадщини Н. Д. Полонської-Василенко з історії Південної України XVIII ст. Як впливає з автореферату дисертації, Н. Швайба надрукувала 8 статей у фахових виданнях і 9 — в інших. Окрім того, проведений нею аналіз праць попередників свідчить про наявність значного кола публікацій, присвячених Н. Д. Полонській-Василенко. Серед них — і кандидатська дисертація Ігоря Верби³⁰. Принагідно відзначимо не тільки виявлений інтерес з боку чоловіка до жіночих студій, але й те, що після захисту докторської

дисертації, присвяченої О. П. Оглобліну, дослідник продовжує віддавати шану видатній вченій: у 2008 р. він виступив упорядником покажчика документальних матеріалів в архівах України³¹.

Н. Д. Полонська-Василенко працювала за кордоном, являючи своєю працею вияв уваги діаспори до української історії. Ця увага поширювалася і на тему «Жінки України в науці». Так, у журналі Спільки українок Америки «Наше життя» час від часу друкувалися матеріали Л. Бачинської-Донцової, Л. Бурачинської, Л. Дражевської та інших, присвячені українським жінкам в науці³². Вони здебільшого присвячувалися тим українським жінкам, які досягли успіхів у науковій діяльності за кордоном, або працювали не у «підрадянській» Україні. За звичай — невеликі за обсягом з огляду на характер і можливості журналу, проте цінні як історіографічне джерело.

Якщо подивитися на те, як склалося життя чотирьох названих жінок, які присвятили своє життя вивченню і популяризації історії України, то вийде сумна картина, яка віддзеркалює саму історію нашої країни. О.Єфименко разом із дочкою було вбито «бандитами» на маленькому хуторі під час громадянської війни. О. Апанович всіляко перешкождали в її роботі, часом позбавляючи самої можливості нею займатися. Н. Полонська-Василенко жила і працювала за кордоном. К. Грушевська зазнала сталінських репресій і загинула у молодому віці, не зумівши реалізувати величезний науковий потенціал, який мала. Ім'я доньки видатного політичного і наукового діяча України М. Грушевського, яка сама була здібним етнологом, соціологом, істориком, фольклористом, тривалий час взагалі у вітчизняній історіографії не згадувалося, чого не можна сказати про діаспору³³. Велику увагу до вивчення життя і наукової діяльності Катерини Михайлівни виявила І. Б. Матяш, яка починала з публікацій окремих документів і коротких біографічних статей і прийшла до видання ґрунтовних монографій, що одержали численні схвальні рецензії³⁴. Принагідно треба зазначити, що Ірина Матяш — не єдина дослідниця, яка своєю працею віддає шану видатній доньці українського народу. Свої розвідки також оприлюднили два історика — Роман Кирчів та Василь Горинь³⁵.

З набуттям незалежності України активізувалися громадські рухи, почали створюватися нові громадські організації, частина яких наслідувала приклади як міжнародного, так і національного рівня. Серед них — громадська організація «Жінки в науці». Одним з напрямків її діяльності є організація і проведення конференцій, присвячених відповідним проблемам. Так, починаючи з 1999 року, було проведено чотири міжнародні науково-практичні конференції «Жінка в науці і освіті: минуле, сучасність, майбутнє» (1999, 2002, 2005, 2008 рр.), матеріали яких потім виходили друком³⁶. Кожний раз працювала секція під назвою «Історичні портрети жінок-вчених та освітянок». Серед них зновтаки у кількості переважали постаті освітянок та громадських діячок. Повідомлень про жінок-вчених — значно менше. Наприклад, у матеріалах третьої конференції у цьому розділі про них — 10 доповідей з 28. Решта присвячена освіті, а також громадським рухам та іншим питанням. Разом із тим слід підкреслити, що кожного разу у повідомленнях про жінок-вчених додаються все нові й нові імена. Ці розвідки разом із попередніми могли б стати основою створення комп'ютерного архіву «Жінки України в науці», подібного до англomовної енциклопедії «Women in science. Biographies», що представлена в Інтернеті.

Найбільша увага на науково-практичних конференціях «Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє», а також у статтях наукових журналів та збірок, присвячується третьому напрямку, а саме — проблемам жіноцтва у наукових сферах теперішньої України. Вже на першій конференції 1999 р. зазначалося: «Характерною особливістю нашої цивілізації є побудова патріархального суспільства, де практично всі суспільно відповідальні рішення приймаються з мінімальною участю жінок. Аналогічна ситуація і в Україні, хоча жінки у нас складають 53,5 % від загальної кількості населення і понад 51 % серед студентів вузів. Проте тільки 4 — 7 % їх серед академіків та член-кореспондентів Національної Академії Наук та членів Верховної Ради, одиниці серед керівників наукових установ і вищих освітніх закладів»³⁷. Учасниці конференцій (чоловіків окрім почесних гостей, які виголошують вітання, там не буває) шукали відповіді на питання стосовно об'єктивності причин

подібного стану речей, порівнювали положення жінок в науковій та освітянській сферах в Україні та за кордоном, намагалися з'ясувати, чи існують гендерні обмеження на наукову кар'єру, чи сумісна кар'єра жінки-вченої, жінки-керівника з обов'язками дружини, матері та обговорювали багато інших проблем. Причому науковий рівень доповідей вельми розрізнявся, а теми деяких доповідей виглядали не зовсім підходящими. Чи це було зумовлено «широкою поглядів», чи бажанням досягти масової участі і тим підвищити вагомість проведених заходів, складно сказати. Спадає на думку, що краще було б відбирати ті матеріали, які дійсно відповідають «духу і букві» конференції. Хоча навіть за таких обставин сам факт регулярного проведення подібних наукових зібрань є дуже суттєвим.

За звичай конференції завершуються прийняттям заключних рекомендацій, в яких містяться такі положення : «Звернутися до Кабінету Міністрів України і Міністерства освіти та науки України з пропозиціями

— забезпечити суттєве підвищення фінансування освіти та науки як пріоритетної сфери розвитку держави;

— розробити стратегію реформування науки із залученням міжнародної експертизи...;

— на виконання Закону про забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків створити підрозділ з гендерної політики у сфері науки та освіти;

— розглянути можливість використання квотування для паритетного представництва жінок на керівних посадах вищих навчальних закладів...»³⁸ та інше.

Зрозуміло, що інакше і не можуть чинити учасники науково-практичної конференції — представниці наукової громадськості України. Адже науковці повинні надавати експертні оцінки, що сприяли б успішному розвитку суспільства. Проте українські реалії такі, що вітчизняна еліта зовсім не зацікавлена у розвитку освіти та науки. Вона поділяється на кілька груп, яким вкладати кошти в ці галузі зовсім не потрібно (або дозволяти, щоби перерозподіл державного бюджету йшов у зазначеному напрямку). Перша група одержує свої прибутки від експлуатації важкої промисловості, яка випускає напівфабрикат

на застарілому і енерговитратному обладнанні (гігантські доменні печі здебільшого були зведені за часів перших п'ятирічок), бо переобладнання, де могли б бути втілені науково-технічні новації, коштує дорого, а тим більше за умов кризи стає взагалі неможливим. Друга — фінансова, де користуються тим інструментарієм, що придуманий за кордоном і треба тільки вивчити правила гри (більшість студентів *комерційних* вузів обирають економічний, фінансовий, юридичний фах). Третя група — торгова, де розвиток науки зовсім не потрібний. Четверта група займається політикою, де розвиток наукових знань не потребує значних капіталовкладень, а в політології відбулося значне спрощення: наприклад, навіть відпала необхідність розрізняти відмінності і тонкощі тої чи іншої ідеології. Не секрет, що значна частина сучасних акторів українського політикуму взагалі не цікавляться наукою окрім того, аби придбати ступінь кандидата, доктора або професора. А функції пресекретарів, піарщиків, копірайтерів, юрисконсультів та інших помічників та радників виконують амбітні молоді люди, навчені здебільшого за державний кошт в існуючих вищих навчальних закладах, що виживають за нинішніх умов.

Стосовно ж гендерних питань в цілому і в галузі науки взагалі, можна сказати, що наявні публікації віддзеркалюють адекватне сприйняття авторками історичного минулого і сьогодення: «Представництво жінок у науці в різних країнах та їх реальний стан у цій сфері залежать від багатьох факторів: поточної економічної ситуації, загального науково-технологічного розвитку країни, соціально-культурних традицій, системи законодавства тощо. В останнє десятиріччя можна говорити про «нову хвилю» в процесі фемінізації науки. Явне зниження суспільного статусу і значення цієї сфери, особливо в країнах постсоціалізму, а також у ряді інших країн, де наявним є спад економічного розвитку, призвело до відтоку значної частини чоловіків-вчених до більш престижних соціальних сфер, що повністю відповідає відомій орієнтації чоловіків на престижні види діяльності й високі заробітки... Якщо в країні спостерігається економічна нестабільність і зростання безробіття, то, як свідчить світовий досвід, в першу чергу потерпають жінки, які

при однакових з чоловіками освіті, професійному досвіді та трудовому стажі частіше за чоловіків втрачають свої робочі місця. Це пов'язано з гендерними стереотипами, що панують в науці»³⁹. Варто було додати: і не тільки в науці.

При підбиванні підсумків вимальовуються наступні висновки.

1. Після тривалої ідеологічної ізоляції від світового суспільствознавства історична наука незалежної України поступово входить в курс справ і тенденцій, що насамперед можна сказати про напрямок, відомий під назвою «Women's studies» або в нашій транскрипції «Жіночі студії». Яскравим прикладом є колективна монографія «Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні»⁴⁰. Проте поки що зарано говорити, що цей напрямок є достатньо розвинений навіть у порівнянні із станом справ у наших найближчих сусідів, таких як Польща або Росія.

2. Закономірним є те, що в Україні, яка за рівнем наукового потенціалу від часів радянської влади і досі займала і займає друге місце серед колишніх республік СРСР, роль жіноцтва в науковій сфері — значна. Проте вона зазнавала і зазнає певних змін, зумовлених історичними трансформаціями суспільства.

3. Зазначена обставина не могла не викликати дослідницький інтерес, зумовлений не тільки досягненнями жіноцтва України, але й загальними тенденціями демократизації, а отже і фемінізації сучасного світу. Як вже вказувалося, дослідження ролі жіноцтва у розвитку науки стало одним з популярних напрямків іноземної історіографії.

4. Українська історіографія також має свій дослідницький доробок, втілений в кількох колективних та індивідуальних монографіях, енциклопедичних довідниках, збірниках матеріалів наукових конференцій, статтях та дисертаціях.

5. У порівнянні з радянським періодом публікації часів незалежності України кількісно і змістовно набагато перевершують аналогічні попередні публікації. Зростає чисельність авторів, зацікавлених проблематикою участі жінок в науці. Переважаючи більшість серед них — жінки, хоча декілька чоловіків також надрукували результати своїх досліджень у даній тематиці. Також розширюється коло осіб, які стають героїнями біографічних розвідок.

6. Разом із тим українська історіографія характеризується надмірним захопленням темою жіночої освіти в Україні на різних етапах розвитку, особливо кінця XIX — початку XX століття. Зокрема, це простежується у кількості дисертацій і статей, у матеріалах чотирьох міжнародних науково-практичних конференцій «Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє». Зазначена тематика не тільки переважає інтерес до ролі і місця жіноцтва України в науці, але й взагалі усі інші проблеми жіночий студій. Хіба що проблеми жіночого руху (особливо в Західній Україні) можуть конкурувати в цьому відношенні. У зв'язку з цим виникає питання: чим зумовлюється дослідницька робота: прагненням зробити суттєвий внесок до важливого напрямку вітчизняної історії або бажанням швидше і легше захистити дисертацію?

7. Поки що відсутнє комплексне дослідження історії входження жінок України до наукової сфери та їхньої подальшої діяльності, яке могло б мати втілення і в індивідуальній монографії, і в докторській дисертації. Звичайно, колективна монографія, яка б об'єднала зусилля знавців різних історичних періодів, була б більш бажаною.

8. Симптоматично те, що найвідомішою українкою в історії України є Роксолана — дружина турецького султана Сулеймана Пишного. Це є показником переважання в нашій країні так званого культурного фемінізму, головна ідея якого полягає у шануванні чеснот «самиці», слабкої жінки, яка своїм розумом і чарами спромоглася впливати на сильного чоловіка. Українство досі дуже упереджено ставиться до жінок, які намагаються відстоювати рівноправність не своєю слабкістю і чарівністю, а розумом і іншими талантами. В книжкових крамницях легко можна знайти товсті книги на кшталт «100 найвідоміших коханок» (більшість яких — з харківських видавництв), але не ті, які показують роль жіноцтва України в її історії, не кажучи вже про їхні наукові досягнення. Показовою є також та обставина, що на різноманітні акції типу «Жінка року» або «VIP-жінки» ніколи не запрошують жіночвчених, шануючи виключно діячок ділового світу та шоу-бізнесу.

9. Стан історіографії віддзеркалює не тільки інтерес до певних проблем, стан їх розробки, глибину та охоплення дослідницьких студій, але й ті процеси, які мають місце в суспільстві. На жаль,

дуже часто вони залишаються «за кадром». Пояснення тому можуть бути різними. Перше: науковець вважає, що історичне тло і так добре відоме, і читач сам має здогадатися, як обставини впливали на роль і місце жіноцтва в цілому або конкретної жінки-вченої. По-друге, елементарна лінькуватість або наукова неспроможність піднятися над примітивним переказом біографічних фактів та переліком надрукованих праць до серйозних узагальнень, заглиблення в аналіз не тільки трансформацій середовища, але й тих змін, які під їх впливом відбувалися у долі та характері жінки-вченої. По-третє, свою роль може відігравати і загальна економічна ситуація в країні, яка не тільки призводить до гендерних змін на ринку праці, в галузі науки і освіти, але й елементарно тягне за собою скорочення видавничої діяльності аж до обмеження обсягу публікацій.

10. Історіографія проблеми «Жіноцтво України в науковій сфері» або її варіації можуть розглядатися як конкретний випадок дії ширших тенденцій, існуючих у сучасному суспільстві. А висновки мають ще більш загальний і від того важливий характер. У сучасному технологічному просторі необхідно визначити власне місце як на державному, так і на особистому рівні. Колишній СРСР «не вписався» у дві науково-технічні революції, що разом із іншими факторами призвело до його краху і до змін життя усіх своїх колишніх громадян. Новим незалежним державам — пострадянським країнам потрібно вирішувати непросту проблему модернізації, яку ускладнює світова економічна криза. Вже очевидно, що Україна не виживе за рахунок застарілих заводів-гігантів металургійної і хімічної промисловості. Не можна також покладатися на завезення нових технологій з-за кордону, бо сама по собі технологія нічого не вирішує. Необхідні особистість, культура, належна освіта, що роблять можливими нові наукові прориви, які цінуються і впроваджуються в життя, значно його полегшуючи. Проте на заваді стоять дві головні перешкоди: український політикум і недосконалість у гендерній сфері, які не дають вивільнитися і самореалізуватися значному потенціалу України, у перспективність якого хочеться вірити.

---

¹ *Вовк Л. П.* Коренные изменения в образовании женщин в процессе осуществления ленинской программы культурного строительства (на материалах УССР. 1917–1941) : Автореф. дис. ... канд. пед. наук. — К., 1975. — 26 с.; *Малинко И. Г.* Высшее женское образование на Украине (вторая половина XIX — начало XX вв.) : Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Х., 1985. — 24 с.; *Применко Л. В.* Проблеми жіночої освіти в наукових системах освіти і виховання України і Франції (XVIII — перша чверть XX ст.) : Автореф. дис. ... канд. пед. наук. — К., 1994. — 24 с.; *Аніщенко О. В.* Розвиток професійної освіти жінок в Україні (друга половина XIX — початок XX ст.) : Автореф. дис. ... канд. пед. наук. — К., 2000. — 20 с.; *Сухенко Т. В.* Жіноча середня освіта в Україні (XIX — початок XX ст.) : Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2001. — 20 с.; *Трощко Т. В.* Діяльність органів державної влади в галузі жіночої середньої освіти в Наддніпрянській Україні другої половини XIX ст. : Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Запоріжжя, 2001. — 19 с.; *Єршова Л. М.* Розвиток жіночої освіти на Волині (кінець XVIII — початок XX ст.) : Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2002 — 20 с.; *Давидюк О. О.* Роль освіти у формуванні соціального статусу жінок : Автореф. дис. ... канд. соціолог. наук. — К., 2004. — 19 с.; *Кобченко К. А.* Київські вищі жіночі курси в контексті боротьби за освіту жінок в Україні (1878–1920) : Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2004. — 20 с.; *Вірченко В. В.* Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861–1920 рр.) : Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2006. — 20 с.; *Добровольська В. А.* Історія жіночої освіти Півдня України (1901–1910 рр.) : Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 2006. — 20 с.; *Шушара Т. В.* Розвиток жіночої освіти в Таврійській губернії (XIX — поч. XX ст.) : Автореф. дис. ... канд. пед. наук. — К., 2006. — 20 с.

² *Руда С.* Участь жінок у роботі наукових товариств України // Жінки України: історія, сучасність та погляд у майбутнє: Мат-ли Міжнар. наук.-практ. конф. 4–5 листопада 1995 р. — Дніпропетровськ: ЗАТ Видавництво «Поліграфіст», 1996. — С. 13–17.

³ *Добров Г. М., Теплякова А. С.* Горді, розумні, прекрасні (Науковий подвиг радянських жінок) — К.: Тов-во «Знання» Української РСР, 1969 — 48 с.

⁴ Наприкінці XX століття ситуація докорінно змінилася. Наприклад, на Заході у всіх оголошеннях стосовно прийому на роботу в галузі фізики елементарних часток відтоді обов'язково вказується, що жінки і представники національних меншин мають преференції. В університетах Німеччини при оголошенні конкурсу на посаду професора, спочатку пропозиція взяти в ньому участь робиться жінкам, які мають відповідні підстави, з ними проводять спеціальну підготовчу роботу. В разі декількох претендентів, серед яких може бути жінка, у «фінальну пару» претендентів вона обов'язково увійде. А далі на засадах об'єктивності визначається переможець.

⁵ *Ленін В. І.* Радянська влада і становище жінки // *Ленін В. І.* Повне зібрання творів. Пер. з п'ятого рос. вид. — К.: Вид-во політичної літератури. Т. 39. — С. 269–270.

⁶ *Фойгт Н. А.* Вплив професійної діяльності жінки-вченого на її сімейний статус // *Демографічні дослідження*. Вип. 1. — К., 1986. — С. 46–50.

⁷ Там само. — С. 50.

⁸ *Лобанова Л. С.* Теоретичні засади гендерного аналізу сфери науково-технічної діяльності // *Наука і наукознавство*. — 2001. — № 3. — С. 52–60.

⁹ Там само. — С. 54.

¹⁰ *Орлова Т. В.* Історія сучасного світу. — К.: Знання, 2006. — С. 371.

¹¹ *Лобанова Л. С.* Теоретичні засади гендерного аналізу сфери науково-технічної діяльності. — С. 56.

¹² *Женщины в науке*. Реф. сб. /А. М. Кулькин (гл. ред.) — М.:ИНИОН АН СССР, 1989. — С. 5–6.

¹³ *Жінки України: Біографічний енциклопедичний словник* /М. А. Орлик (голов. ред.), Л. Г. Андрієнко Л. Г. (укл.) — К.: Фенікс, 2001 — 560 с.

¹⁴ *Жінки — вчені Києва* /Л. Нестеренко (голов. ред.) А. Мохняк, Я. Гречка (укл.) — К.: Б.в., 2003 — 312 с.

¹⁵ *Українки в історії* /В. Борисенко (загал. ред.) — К.: Либідь, 2004, 2006. — 328 с.

¹⁶ *Козуля О.* Жінки в історії України — К.: Український центр духовної культури, 1993. — 256 с.

¹⁷ Там само. — С. 209–213.

¹⁸ *Шумрикова-Карагодіна Л. П.* Видатні жінки України і їхній внесок у розвиток національної і світової науки (друга половина XIX — середина XX ст.) — Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського університету, 1999; — 198 с.; Видання друге доповнене. Монографія. — Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського університету, 2003. — 212 с. Частина названої книги — біографії видатних жінок-вчених — приміщено також у Т. 30 видання «Жінка в Україні» — К.: Вид-во науково-дослідного інституту «Проблеми людини», 2004. — С. 335–374.

¹⁹ *Шумрикова-Карагодіна Л. П.* Видатні жінки України і їхній внесок у розвиток національної і світової науки. — С. 4.

²⁰ *Шумрикова-Карагодіна Л. П.* Маловідомі сторінки історії України: історіографія дослідження життя та творчості видатних жінок-вчених (кінець XIX — початок XX ст.) // *Історична наука: проблеми розвитку*. — Луганськ, 2002. — С. 251.

²¹ Шумрикова-Карагодіна Л. П. Талановиті співвітчизниці: Історико-біографічні нариси. — Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського університету, 2003. — 180 с.

²² Марков П. Г. А. Я. Ефименко — историк Украины. — К.: Изд-во Киевского университета, 1966. — 124 с.

²³ Ковалевська О. Олександра Єфименко / Історіографічні дослідження в Україні — Вип. 12. — К.: Ін-т історії НАНУ, 2002. — С. 152-180.

²⁴ Олена Михайлівна Апанович [бібліографічний покажчик (До 80-річчя від дня народження і 55-річчя наукової діяльності) /упоряд. С. Даневич] — К.: Вид-во Олени Теліги, 1999. — 82 с.

²⁵ Ковальський М. Відданість життєвому покликанню //Під знаком Клію. На пошану Олени Апанович. Зб. статей. — К.-Дніпропетровськ: Б.в., 1995. — С. 3-9; Дмитрієнко М. Ф. 80-річчя від дня народження О. М. Апанович // Український історичний журнал. — 1999 — № 5. — С. 71-86.

²⁶ Соловьев Э. Ю. Биографический анализ как вид историко-философского исследования //Вопросы философии. — 1981. — № 9. — С. 138.

²⁷ История через личность: Историческая биография сегодня /Под ред. Л. П. Репиной — М: Кругъ, 2005. — С. 332-333.

²⁸ Швайба Н. І. Н. Д. Полонська-Василенко — дослідник історії Південної України: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2008. — 20 с.

²⁹ Верба І. В. Н. Д. Полонська-Василенко — історик та археограф (1884-1973): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1994. — 14 с.

³⁰ Н. Д. Полонська-Василенко: покажчик документальних матеріалів в архівах України / І. В. Верба (упоряд.) — К., Запоріжжя: Тандем-У, 2008. — 366 с.

³¹ Бачинська-Донцова Л. Жінка — науковий дослідник //Наше життя. — 1954. — Ч.6. — С. 10-13; Бурачинська Л. Жінки-вчені //Наше життя. — 1969 — Ч. 8. — С. 3-4; Дражевська Л. Жінки-вчені //Наше життя. — 1960. — Ч. 4. — С. 3-4; Її ж. Українські жінки в науці //Наше життя. — 1962. — Ч.3. — С. 3-4; Її ж. Українські жінки в науці //Наше життя. — 1984. — Ч. 3-4. — С. 18-20 та ін.

³² Малик Я. Катерина Грушевська //Український історик. — 1991. — № 3/4, 1992. — № 1/4.

³³ Матяш І. Б. Невідомий документ «архівної грушевськіани»: щоденник Катерини Грушевської //Архіви України. — 1997. — № 1/6 (240). — С. 96-101; Її ж. Грушевська К. М. //Українська біографістика: Зб. наук. праць. — Вип. 2. — К., 1999. — С. 86-89. Її ж. Катерина Грушевська: життєпис, бібліографія, архіви. — К., 1997; Її ж. Зірка першої величини.

Життєпис К. М. Грушевської. — К.: НАНУ Ін-т української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, 2002. — 232 с.; *Її ж.* Катерина Грушевська: життя і діяльність. — К.: Україна, 2004. — 240 с.

³⁴ *Кирчів Р.* Катерина Грушевська — дослідниця й редактор української народної думки // Народознавчі зошити. — 1999. — № 2. — С. 150–153; Горинь В. Катерина Грушевська (1900–1943)... Що стояла на сторожі «огню в світогляді українського народу». — Л.: НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2000. — 114 с.

³⁵ Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє: Мат-ли міжнар. наук.-практ. конф. — К., 3–4 грудня 1999. — К.: Холс, 1999. — 289 с.; Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє: Мат-ли Другої міжнар. наук.-практ. конф. — К.: Холс, 2002. — 352 с.; Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє: Мат-ли Міжнародної наук.-практ. конференції «Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє» та Другої Міжнар. наук.-практ. конф. «Гендерний компонент у структурі вищої технічної освіти і природничих наук» Україна, Київ, 3–5 листопада 2005. — К.: Холс, 2005. — 398 с. Четверта міжнародна науково-практична конференція під такою ж назвою, присвячена 130-річчю вищої освіти жінок в Україні, пройшла на базі Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» 6–8 листопада 2008 р., тексти доповідей були подані в оргкомітет для подальшого видання збіркою.

³⁶ Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє — К., 1999. — С. 2.

³⁷ Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє. — К., 2005. — С. 397–398.

³⁸ *Лобанова Л. С.* Теоретичні засади гендерного аналізу сфери науково-технічної діяльності. — С. 57.

³⁹ Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні /Л.Смоляр (ред.). — Одеса: АстроПринт, 1999. — 440 с.